

РЕГУЛЯТИВНИЙ ТА САМООРГАНІЗАЦІЙНИЙ АСПЕКТИ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Василь Невідомий,

член Рахункової палати України, кандидат юридичних наук

У контексті ціннісно-сислового аналізу права як культурного феномену, останнє постає принаймні у двох аксіологічних площинах: з одного боку, світ правових явищ можна розглядати як регулятивну підсистему суспільного життя (тобто оцінювати право у його суто «інструментальній» функції), а з другого, — підходити до нього як до цивілізаційного утворення, що має власну, самостійну значущість (тобто фігурує як «самоцінне» надбання людства) [2, с. 44]. Відповідно, у своїй буттєво-функціональній динаміці правова реальність виявляє одночасно ознаки як засобу владного-вольового (а, отже, суб'єктивного) впливу на упорядкування, охорону та розвиток суспільних відносин, так і відносно автономної самоорганізованої системи, що відзначається наявністю певних об'єктивних, незалежних від будь-якої законодавчої волі, тенденцій та механізмів.

Разом із тим, попри згадану «двоєдиність» самої природи права, ці два аспекти правової реальності досліджуються в сучасній юридичній та філософсько-правовій літературі здебільшого як «паралельні» аналітичні предмети, в той час як між ними існує тісний корелятивний зв'язок. Адже говорити про певні

гарантії ефективності правового регулювання можна лише за умови відповідності нормативних орієнтирів права реальним можливостям їхнього функціонування та здійснення, існуючому балансу потреб та інтересів тих суб'єктів, відносини між якими вони мають регулювати, «загальним закономірностям самоорганізації системних явищ... і закономірностям цілеспрямованої організації таких явищ» [9, с. 204], за якої зміст «доцільності» визначається не свідомістю чи бажанням суб'єкта, що намагається оперувати системою, а співвідношеннями дійсних та потенційних станів самої системи. Нарешті, регулятивна дієвість права істотно залежить від реалізації в юридичному законі та механізмах правового впливу на суспільні відносини тих універсальних характеристик системності, що є «несумісними з неузгодженістю, суперечливістю, прогалинами структурних елементів кожної юридичної системи, або ж із відсутністю обов'язкових структурних елементів кожної юридичної норми чи відповідності між процедурно-процесуальними та матеріальними юридичними нормами» [9, с. 204].

Іноді навпаки, праворегулятивний вплив на характер, структуру й

динаміку суспільних відносин спричинює в межах останніх низку необоротних змін і тим самим також стає одним із чинників їхньої самоорганізації. Тож, достатньо актуальними є дослідження, спрямовані на виявлення принципів залежностей між регулятивним та самоорганізаційним аспектами права.

Розглядаючи право як соціальний регулятор, доречно диференціювати, по-перше, способи впливу (з боку різних суб'єктів права) на саму систему засобів правового регулювання і, по-друге, форми й механізми такого впливу на упорядкування міжсуб'єктних відносин. Тобто право, будучи «людським витвором», є, насамперед, інструментом реалізації потреб, інтересів, цілей людини та інших виявів її суб'єктивності; однак при цьому виконання даної його функції стає можливим лише за тієї умови, що право стає також засобом певного самообмеження, окреслення правових рамок суспільної свободи суб'єктів. Адже нормативність права (згідно з етимологією поняття «норма») передбачає загальність характеру її власних вимог; відповідно, якщо йдеться про дійсно правове регулювання, то й самі суб'єкти останнього (у тому числі органи законодавчої влади) не можуть опинитись поза сферою дії цієї нормативності.

Щоправда, коли постає питання про деонтологічні витoki правових регулятивів, зазвичай вважається, що норми права є продуктами інституційного закріплення нормативних основ моральності людських відносин або ж, інакше кажучи, — позитивізації тих загальних засад суспільного існування, котрі природно сформувалися в системі людського буття. У багатьох випадках це на-

справді так, оскільки право, щоб взагалі бути прийнятним людиною, не повинно суперечити моральним основам людяності як такої. Тому, певна річ, воно має передусім втілювати в собі такі нормативні основи. Разом з тим, право як соціальний регулятор навряд чи можна звести до простої матеріалізації в юридичному законі тих чи інших норм моралі. Причиною тому є існування цілої низки специфічно правових, жодним чином не отримуваних логічним виведенням із засад моральної свідомості, регулятивних засад та цінностей. Наприклад, моральний зміст справедливості завжди пов'язаний насамперед з певною імперативністю, спрямованістю на виконання того чи іншого *обов'язку* або ж здійснення якогось *належного* цільового стану в індивідуальному чи суспільному бутті. Для права ж, навпаки, *обов'язок* є підпорядкованим *свободі*, будучи не стільки метою, скільки *засобом* її реалізації. До того ж, моральне зобов'язання доволі «жорстко» скеровує людську поведінку у напрямку його виконання, тоді як право покликане забезпечити суспільно доцільний діапазон *можливостей самовизначення* людини. Тому, на відміну від моралі, нормативність права передбачає реалізацію справедливості в суспільстві не стільки у здійсненні певних ціннісних ідеалів, скільки в упорядкуванні «суб'єктивних просторів свободи», далеко не завжди при цьому «визначаючи те, що учасники правовідносин *повинні* робити» [12, с. 4].

Хоча на перший погляд складається враження про те, що навіть поява й подальше утвердження правового регулювання спричинені порівняно «м'якістю» моральних ре-

гулятивів, що апелюють здебільшого до внутрішньої духовності суб'єкта і не передбачають примусовості «із-зовні», але, «як це не парадоксально, насправді суворі й жорсткі ознаки права здебільшого коріняться не в чому іншому, а як раз у моралі, у її безкомпромісних, нерідко максималістських, граничних вимогах, безоглядних імперативах. Уся справа лише в тому, що ці вимоги й імперативи, коли вони «виходять» на владу, отримують каральне підкріплення від влади, котра використовує — часто-густо за власним розсудом, максимально — свої... примусово-владні прерогативи, надаючи своїм велінням юридичної форми... Навпаки ж, коли йдеться про право з точки зору його гуманістичного, людського призначення, його місії в утвердженні ліберальних основ у житті людей, то цей бік юридичного регулювання знаходиться в іншому вимірі, в іншій площині відносно тієї, де право близько, хоча й через владу, контактує з мораллю» [1, с. 338-339]. Тобто «сутнісною місією» права є забезпечення тієї автономізації людини, без якої вона не мислима як особистість.

Проте, розглядаючи право як сферу та засіб реалізації суб'єктивної свободи, не слід, безумовно, ігнорувати й ту обставину, що зміст самого поняття «реалізація» передбачає втілення ідеальних конструкцій бажаного в об'єктивній дійсності. Отже феномен правового регулювання є тією цариною, де правова належність безпосередньо стикається й переходить у *дійсність права*, в силу чого стосовно останнього доречно говорити не тільки про «смилові ідеї», але й як про особливу форму матеріалізованого буття —

правову реальність. Відповідним чином, як і будь-якій іншій з таких форм, реальності світу права притаманні власна логіка упорядкування та принципи динаміки як відкритої самоорганізованої системи (а, отже, суб'єктивне волевиявлення, далеко не завжди фігурує тут як визначальний чинник нормативного змісту). Тому організація права як регулятивної системи, підпорядкованої забезпеченню належної суб'єктивної свободи самовизначення, має корелювати з об'єктивно-логічними тенденціями самоорганізації світобуття як такого та правової реальності як його органічної складової.

Варто зауважити, що дослідження проблем, пов'язаних із самоорганізаційним аспектом права, наразі є ще досить віддаленими від якщо й не остаточних, то, принаймні, однозначних вирішень, у множині яких можна вирізнити ті, які є результатами вивчення динаміки права як цілком автономної й «самопобудовної» системи, і такі, що подають правовий розвиток невідривно від загального контексту природно-суспільної еволюції.

Перший із згаданих різновидів тлумачення правової самоорганізації найбільш виразно представлений в автопоетичній концепції права, згідно з якою останнє, володіючи власними механізмами самовідтворення та самопродукування, автономізується відносно будь-яких зовнішніх — «метаюридичних» — чинників свого становлення й функціонування [7, с. 17]. Відповідно, в межах цієї дослідницької стратегії домінує «спрямованість на виявлення циркулярних відносин всередині правової системи, а також аналіз їхньої внутрішньої динаміки та зовнішніх взаємодій» [13, с. 1].

При цьому згадані «зовнішні взаємодії» правової системи з її «соціальним оточенням» розглядаються виключно в плані встановлення показників її ефективності, однак таке «оточення» вважається неспроможним якимось чином визначати будь-які «внутрішні» її характеристики: правова система «сама себе вибудовує» за власними принципами, постійно «накладаючи» продуковані нею «фрейми» та «матриці» належності на реальність правовідносин. У міру виявлення своєї практичної дієвості, такі схематичні зразки закріплюються у вигляді сталих та узагальнюваних норм суспільної поведінки; у разі ж їхньої неефективності, вони трансформуються в ході подальшої циклічної динаміки правової системи, де перманентні циркулярні процеси є основою її «поступального руху» у напрямку самобудовної зміни. Те ж саме відбувається й із модифікованою її структурою, а також усіма подальшими її реструктуризаціями, оскільки саме таким чином правова система прагне до параметрів гармонійної взаємовідповідності з іншими соціальними підсистемами та підвищення рівня своєї дієвості як нормативного регулятора суспільних відносин. Отже, базовими елементами правової системи, з цієї точки зору, виступають не самі правові норми, не суб'єкти правотворчості чи правореалізації, не ціннісно-сміслові установки їхньої правосвідомості і навіть не правовідносини, що встановлюються між ними через формальне визначення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, а насамперед реальні правові дії та правові комунікації. Як відзначає Г. Тойбнер, «правовий автопойєзис», тобто у повному розумінні са-

моорганізація системи правоявищ, «спонукається лише з появою такого елемента правової системи, як правова дія. Правові дії — це комунікативні ситуації, що змінюють правові структури» [13, с. 3]. Завдяки таким діям стає можливою «операційна замкненість» правової системи (паралельно з її функціональною та когнітивною відкритістю), її здатність до самоконструювання на основі своєї внутрішньої циркулярності: адже кожна така дія призводить до утворення нових структурних елементів правової реальності, а функціонування останніх нерозривно пов'язане з розширенням обсягу правових дій тощо. Тобто правові дії стимулюють саморозвиток правової системи в режимі її безперервної циклічної динаміки [13, с. 5].

На перший погляд, таке тлумачення є несумісним відносно аксіоматичного змісту закону збереження, згідно з яким результат взаємодії певних елементів не може матеріально чи енергетично перевищувати суми взаємодіючих об'єктів або процесів. Однак специфіка буття права, порівняно з фізичною реальністю, полягає як раз у тому, що воно є своєрідним єднальним «мостом» між суцим та належним, ідеальним та матеріальним, деонтологічним та онтологічним аспектами людського існування. А тому логіка його організації далеко не в усьому співпадає з принципами упорядкування дійсності світобуття як такого (тобто розглядуваного незалежно від ідеальних людських уявлень про належне). Наприклад, якщо два суб'єкти обмінюються своїми будинками, то в матеріальному плані кожен з них матиме так само по одному будинку, як і до цього обміну. Проте, якщо вони на-

ПОГЛЯД НАУКОВЦЯ

дають один одному *право* власності на свій будинок (таким чином, що обидва стають співвласниками обох цих будинків), то кожен з них володітиме вже не одним, а двома будинками (аналогічно тому, як обмінюючись власними ідеями, кожен із учасників даного обміну матиме в результаті цього не лише ті ідеї, котрі він висловив сам, але й ті, що були запропоновані рештою учасників, оскільки, на відміну від «світу речей», у «світі ідей» можливість такого множення є цілком очевидною).

Разом із тим, попри, здавалося б, логічну припустимість такого підходу, він стикається з доволі важко вирішуваними в його концептуальному полі проблемами, пов'язаними зі встановленням «жорстких кордонів» між сферою суто правової реальності та рештою виявів людського буття (у тому числі й тих суспільних відносин, що підлягають правовому регулюванню). Адже насправді, мабуть, правові ідеї, цінності, норми чи інші регулятивні засоби формуються аж ніяк не в замкненому просторі самої лише юридичної системи, «закидаючись» потім з її «інкубатора» у вирій суспільно-правового життя, де вони проходять свою «атестацію на виживання». Радше навпаки — сама інтерактивність та конфліктність суспільного буття людини дають ініціюючий поштовх для генерування правових ідей, а тому у «знятому» вигляді вже є присутніми у процесах та результатах творення правової нормативності. Відповідно, ще до будь-якої суспільно-практичної апробації останньої доволі багато можна сказати про її актуальну та потенційну ефективність, з огляду на її доречність за наявних економічних, політичних, соціокультур-

них та інших умов її застосування. Відтак суб'єкти права взагалі та правотворчої діяльності зокрема виступають із законодавчими ініціативами, звичайно ж, не «навмання», а керуючись певними аргументами доцільності та раціональності. Щоправда, цілком очевидно, що серед таких аргументів далеко не завжди на перший план висуваються певні об'єктивні підстави упорядкування правовідносин, а здебільшого фігурують особисті та вузькокланові інтереси. Одначе, базуючись на постулатах розглядуваного підходу, навіть цей аспект розвитку права (не говорячи вже про аналіз правової системи у ширших буттєвоєволюційних контекстах) «випадає» з предметних рамок дослідження і взагалі не враховується через доволі штучне потрапляння даного розвитку в залежність виключно від «внутрішньоюридичних» системних принципів та специфічної для правової реальності логіки.

Спроби подолання такої обмеженості спостерігаються, зокрема, серед сучасних розробок різного роду еволюційних підходів до аналізу природи й динаміки права, зпоміж яких особливо вирізняється синергетична концепція правової реальності. Її основний зміст, як відомо, полягає у «вписуванні» процесів становлення, функціонування й розвитку права як системного утворення в контекст універсальної самоорганізації світу, базуючись на виявленні спільних для таких утворень (незалежно від їхньої онтологічної специфіки) закономірностей та принципів механізмів упорядкування. Адже право є одним з різновидів «дехаотизації» суспільного життя та набуття ним певних форм організованості у прагненні до

справедливого (з точки зору сформованих у суспільстві уявлень) порядку. При цьому, зважаючи на непомірну складність і багатовимірність природних та суспільних систем, а також незбагненну множинність чинників впливу на їхню динаміку, прибічники розглядуваного підходу відмовляються від ідеї «раціонального регулювання» останньої. Як зазначає з цього приводу Ф. А. фон Хайек, таке завдання є просто непосильним для людського розуму: надто мало ймовірною є його здатність будь-коли повністю вивчити й пояснити самого себе, і, відповідно, ще менш імовірним було б те, щоб «він був здатен пояснити чи передбачити результати взаємодії величезної кількості умів» [10, с. 138]. А тому ми фактично можемо здійснювати упорядкування чогось маловідомого та здебільшого невідомого розумові, лише певним чином викликаючи й стимулюючи його *самоупорядкування*. До того ж, в еволюції права, як і у всіх інших різновидах еволюційних процесів, простежується «один і той же принцип відбору — принцип... репродуктивної переваги. Мінливість, пристосування й конкуренція утворюють однотипні, процеси, наскільки б різноманітними не були їхні конкретні механізми... І річ не лише у тому, що будь-яка еволюція ґрунтується на конкуренції; безперервна конкуренція є необхідною навіть для збереження вже досягнутого» [10, с. 49-50].

Виходячи з тези про те, що такі регулятивні соціальні інститути, як мораль і право, не можуть бути логічно виведеними з якого-небудь апріорного, «передвстановленого» людським розумом порядку, синергетико-еволюціоністська парадигма тлумачить упорядкування суспіль-

ного життя виключно в поняттях природного упорядкування. Відповідно, еволюція таких інститутів не повинна оцінюватись як «справедлива» чи «несправедлива»: «просто в ході еволюції відбувається природний добір, в результаті чого виживають та розвиваються лише ті соціальні групи, котрі дотримуються правил поведінки, що дозволяє найліпшим чином адаптуватися до невідомого» [8, с.103].

Цілком очевидно, що, з одного боку, розглядуваний підхід є виправданим з точки зору пов'язаності з ним тих колосальних додаткових можливостей щодо теоретико-концептуального моделювання процесів суспільної самоорганізації, які можуть бути ефективно використуваними у праворегулятивній діяльності. Адже, не зважаючи на те, що правопорядок є результатом цілеспрямованих людських дій щодо реалізації певних суб'єктивних інтересів, право також, «будучи самоорганізованою системою,... здатне саме себе будувати й структурувати. І суб'єктам правотворчості важливо враховувати тенденції його саморозвитку, щоб діяти в такт з ними і тим самим породжувати резонансні ефекти. Точно розраховані резонансні впливи на систему даватимуть найбільшу результативність, дозволятимуть їй розгорнути усе багатство прихованих раніше форм та можливостей. Принципи синергетики передбачають у ході правотворчої діяльності виведення правової системи на власні лінії розвитку, що відповідають її природі й характерові соціуму, всередині якого вона існує» [3, с. 521-522].

З другого ж боку, інтерпретована в такому надто натуралістичному дусі «соціальна самоорганізація —

ПОГЛЯД НАУКОВЦЯ

багатолика і бездушна до наших цінностей. Її цікавить, перш за все, порядок, але вона не вирішує, на яких ціннісно-нормативних засадах він виникає. Для неї норма — лише інструмент упорядкування» [4, с. 429], тоді як у дійсності «соціальний порядок — це людський продукт, або, точніше, безперервне людське виробництво... Він є людським продуктом... і за своєю генезою,... і у своєму нинішньому стані (соціальний порядок взагалі існує, лише оскільки людина продовжує його створювати у своїй діяльності)» [5, с. 88-89]. Як зауважував з цього приводу ще Б. О. Кістяківський, творча активність людського суб'єкта як «реалізатора» самої ідеї права та закладених у ній основ людяності буття не може бути зведеною лише до «еволюційного процесу, зумовленого стихійними силами, наприклад, сліпими силами фізико-хімічної організації людини або ж простим розвитком соціальних відносин. Навпаки, вона є результатом цілком свідомих етичних дій людей, вчинених заради категоричного імперативу» [6, с. 92].

Таким чином, коли йдеться про динаміку становлення й функціонування правової реальності, варто, мабуть, виходити при цьому з положення про єдність її регулятивного та самоорганізаційного аспектів. Адже загалом внутрішній світ людини, у тому числі, звичайно ж, і її правосвідомість як творче джерело права, формується та розвивається аж ніяк не поза межами процесу еволюції суспільства, а остання, через об'єктивацію нормативно-правових ідей в ході її розгортання, тяжіє до набуття раціонального та «олюдненого» характеру (тобто до панування в ній не лише природно-

стихійного, а насамперед людського начала). Вже сам факт наявності своєрідної «подвійної реалізації» права — як у формі державно-владного регулювання, так і у вигляді правової самоорганізації громадянського суспільства — свідчить на користь вищезазначеного положення. При цьому ціннісно-сміслові орієнтири права формуються шляхом «зіткнення» й взаємоузгодження, з одного боку, генерованих (самоорганізаційним шляхом) в суспільно-комунікативному середовищі «мірил справедливості», а з другого — нормативності об'єктивного юридичного закону, без якого не було б можливим гарантування реалізації таких орієнтирів та здійснення ефективного й доцільного правового регулювання суспільних відносин. Водночас дієвість (та й взагалі реалізованість) як перших, так і других, істотно залежить від їхньої скорельованості відносно тих еволюційно-динамічних принципів та тенденцій, що характеризують самоорганізацію самої предметної сфери їх застосування і можуть бути виявленими за допомогою концептуально-методологічних засобів синергетичного підходу до правової реальності. І хоча використання таких засобів «є релевантним лише у тих випадках, коли можна знехтувати впливами суб'єктивного фактора доцільності людської діяльності (через їхню незначну питому вагу чи взаємонейтралізацію), однак урахування резонансних ефектів когерентної поведінки, кооперативних механізмів системної організації, параметрів доміантної атракції (характеристик потенційних станів, до яких система є найбільш онтологічно схильною) тощо відкриває досить широкі можливості стосовно гармо-

нізації правових інституцій із динамікою їхніх суспільно-буттєвих підвалін» [11, с. 149]. Тим більше, що регулятивна дія правових норм не є безпосередньою: вони не мають прямого впливу на суб'єктивну поведінку та організацію суспільних відносин, а задають *моделі бажаного* їхнього упорядкування, лише «ініціюючи» (або ж, висловлюючись у термінології нелінійної теорії поряд-

ку, створюючи «атракцію») *саморегуляційних* процесів у сфері соціального життя. ♦

Список використаних джерел:

1. Алексеев С. С. *Право: опыт комплексного исследования* / С. С. Алексеев. — М. : Статут, 1999.
2. Бандура О. О. *Єдність цінностей та істини у праві* / О. О. Бандура. — К. : НАВСУ, 2000.
3. Бачинин В. А. *Философия права и преступления* / В. А. Бачинин. — Х. : Фолио, 1999.
4. Бевзенко Л. Д. *Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций* / Л. Д. Бевзенко. — К. : Наукова думка, 2002.
5. Бергер П. *Социальное конструирование реальности : трактат по социологии знания* / П. Бергер, Т. Лукман. — М. : Академія-Центр ; Медиум, 1995.
6. Кістяківський Б. О. *Вибране* / Б. О. Кістяківський. — К. : Абрис, 1996.
7. Луман Н. *Социальные системы: очерк общей теории* / Н. Луман. — СПб. : Наука, 2007.
8. Мережко А. А. *Введение в философию международного права. Гносеология международного права* / А. А. Мережко. — К. : Юстиниан, 2002.
9. Рабінович П. М. *Основи загальної теорії права та держави* / П. М. Рабінович. — Львів : Край, 2008.
10. Хайек Ф. А. фон. *Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма* / Ф. А. фон Хайек. — М. : Прогресс, 1992.
11. Цимбалюк М. М. *Онтологія правосвідомості: теорія та реальність* / М. М. Цимбалюк. — К. : Аміка, 2008.
12. Habermas J. *Between Facts and Norms. Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. — Cambridge : Polity Press, 1996.
13. Teubner G. *Law as an Autopoietic System // Autopoietic Law: A New Approach to the Law and Society*. — Berlin / N.Y. : W. de Gruyter, 1988. — P. 1-18.